

גלות בצל שעון השמש

בעת לימודיו בישיבת מאה שערים מצא משה שפירא דרכים ללמוד אסטרונומיה והפך מומחה לשעוני שמש. אחד משעוני השמש הורה לו את הדרך החוצה מירושלים, וזה היה דווקא שעון השמש שאותו הוא לא בנה // תמר הירדני

שלחו ללמוד בישיבה הגדולה ותלמוד תורה מאה שערים. שם פגש הנער משה בן ה-13 את הרב אריה ליב גורדון, האדם ששינה את מסלול חייו מן הקצה אל הקצה.

אל סודות השמים

עד עצם היום הזה לא ברור כיצד הסכימה הנהלת הישיבה לקבל לשורות הסגל את הרב גורדון. הוא היה עילוי יליד ליטא אשר הוסמך אמנם לרבנות כבר בגיל 21 ושומר כל חייו על אורח חיים חרדי, אך התעניין גם במדע ואף למד הנדסת כימיה באוניברסיטת ברלין. הוא היה אוטודידקט מופלא בתחומים רבים, פרסם ספרי דקדוק בעברית והיה אספן כפייתי של ספרים מכל סוג. בסופו של דבר נתפס הרב גורדון לציונות, עלה ארצה כחלוץ ולימד עברית ומתמטיקה בבית הספר בפתח תקוה. בהמשך עקר לראשון לציון ושימש כימאי של היקב, אך בעקבות סכסוך מר עם

בראשית 1969 שכב ישיש מופלג בחדר אפולולי בבית חולים לחשוכי מרפא בשכונת קטמון הירושלמית. כולו היה עור ועצמות, ורק עיניים בוהקות וצלולות העידו שהוא עדיין מחובר למציאות. שכניו לחדר לא העלו בדעתם שהטיפוס המצומק המוטל על המיטה שלידם היה פעם דמות מפתח באחת הדרמות הסוערות שהעסיקו את ירושלים במשך שנים רבות.

קראו לו משה שפירא, והוא נולד בעיר העתיקה בירושלים בתרמ"ו (1886) בזכות סבו, רבי מרדכי, שעלה ארצה בתרי"ג (1853). הסבא היה נמוך כל כך עד ששמו נודע בכל ירושלים בכינוי סגי נהור 'רבי מרדכי גדול'. בתו של הננס התחתנה עם רבי ישראל אשר שוחט שפירא שהיה בעל התוקע הקבוע של הרב משה יהושע לייב דיסקין, המכונה גם הרב מברסק. השניים התגוררו במאה שערים, ואת הבן שנולד להם הם

קרני החמה הטילו צל על השעון והורו למתפללים את שעת התפילה. שעון השמש בבית הכנסת זהרי חמה
צילום: Aidyjerusalem85

// העניין המדעי של הרב אריה ליב גורדון ומשה שפירא בסיפור היה לא פחות נוקב וסוער מהשאלה ההלכתית שהעסיקה את חייא דוד הלוי שפיצר

פקידי הברון עזב את המושבה ועלה לירושלים ב-1899. שם, בתפקידו כמנהל האדמיניסטרטיבי של ישיבת מאה שערים – תפקיד שמילא בסך הכל שנתיים – הצטלבה דרכו במשה שפירא, הנער הנבון בעל המבט העז שהיה מתחמק בכל הזדמנות מהכיתה כדי לגלגל שיחה עם גורדון על עברית, על פילוסופיה ובעיקר על מדע.

מה שהעסיק אז במיוחד את השניים היה ספרו של חייא דוד הלוי שפיצר 'נברשת לנץ החמה בציון' שראה אור בתרנ"ח (1898). כידוע, החמה אינה זורחת ושוקעת לפי השעון המערבי המוכר לנו, שכן אורך היום משתנה בהתאם לתאריך.

זמני התפילה של היהודים ושל המוסלמים מחושבים באמצעות חלוקת שעות האור ושעות החושך ל-12, מה שמכונה שעות זמניות. שפיצר הקדיש את חייו לביורר מועדי התפילה המדויקים בירושלים, מן הנץ החמה ועד חצות הלילה, ולשם כך בילה לילות כימים בביצוע מדידות בעיר העתיקה, בהר הזיתים ובכל המרחב המקומי.

שפיצר טען כי השיטה החדשה של האסטרונומיה ההליוצנטרית שהשמש במרכזה – שיטה שהחליפה את השיטה הגאוצנטרית שכדור הארץ במרכזה – היא קשקוש מוחלט. לפי השיטה ההליוצנטרית לוקח לאור השמש שמונה דקות להגיע לכדור הארץ, וכך מתעוררת השאלה מתי זריחת השמש האמיתית. גורדון ושפירא הפכו והפכו בספר בניסיון להחליט האם שפיצר צדק בדחיית השיטה ההליוצנטרית. העניין המדעי שלהם בסיפור היה לא פחות נוקב וסוער מהשאלה ההלכתית שהעסיקה את שפיצר – מהי שעת הזריחה האמיתית שממנה נגזרות שעות התפילה.

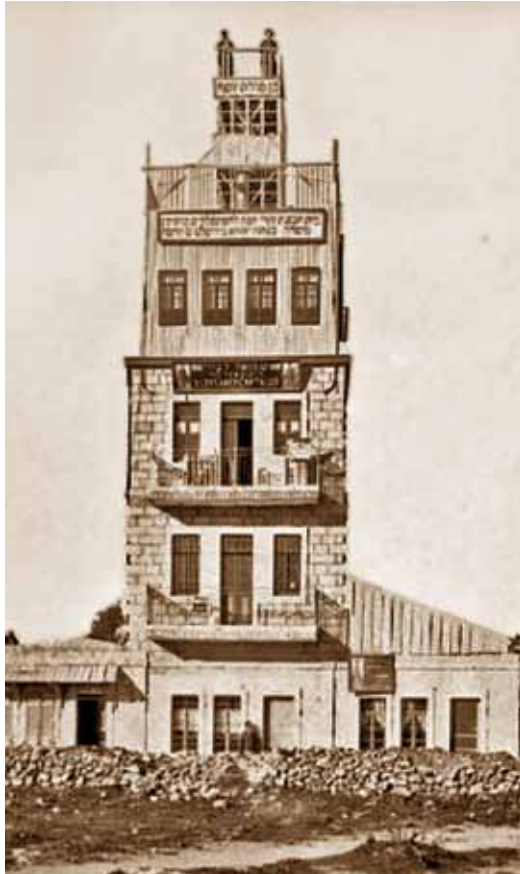
הנושא האזוטרי שבה את לבו של שפירא והפך לאובססיה, וזו לובתה עוד יותר כאשר פרסם שפיצר בתרס"ג (1903) את ספר ההמשך 'נברשת חלק ב' – ידיעת שיעור בין השמשות לכל העולם כולו'. ב-1906, כששפירא כבר היה בן עשרים, ראתה אור החוברת של שפיצר 'תיקון לוח דנברשת' ובה לוח זמנים מדויק של הנץ החמה ושרטוטים. בשלב זה כבר היו מאחורי שפירא שנים של עיון במאמרים

הנץ החמה

הנץ החמה הוא ביטוי מושאל לרגע שבו נראית השמש בראשית זריחתה, מעין ניצן שנראה לפני הפרח. חז"ל זיהו את תחילת היום עם עלות השחר – הזמן שבו מאירים השמים בצד מזרח עוד בטרם נראית השמש עצמה – אך הכריעו שיש לחכות להנץ החמה כדי לקיים את המצוות שזמנן הוא ביום. בתלמוד הבבלי מביא רבי יוחנן מנהג המיוחס לאנשים המכונים 'ותיקין' שהיו מקדימים את קריאת שמע ומיד עוברים לתפילת עמידה: "ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה" (ברכות ט:). עד היום יש המקפידים להתפלל 'תפילת ותיקין' עם הנץ החמה. התחלת המלה הנץ באות ה"א גרמה לרבים להתייחס אליה כמו ה"א הידיעה, ואולי תרמה לכך גם העובדה שבעברית מצויה גם המלה נץ – שמו של עוף דורס ידוע. כתוצאה מכך רבים מכנים את זמן הנץ החמה 'נץ החמה', וביניהם גם חייא דוד הלוי שפיצר בכותרת לספרו – 'נברשת לנץ החמה בציון'.

"זה הציור להניח תחת הזון" זיגור. תרשים לשעון שמש מתוך הספר 'נברשת לנץ החמה בציון'

גורד שחקים במונחים ירושלמיים של תחילת המאה העשרים. בניין זהרי חמה ב־1905 לפני שהוצב עליו השעון של שפירא

שעונים מרובים נתלו גם בתוך בית הכנסת. שני השעונים הגדולים ללא מחוגים אינם אלא כיסוי קישוטי למנגנוני השעונים שבחוץ. ליד הבימה עומד מקים הבניין שמואל לעווי, 1905

מדעיים ובספרות חז"ל בנושאי אסטרונומיה, כולל צלילה לעומק בכתביו של הגאון מווילנה בנושא, ולא מעט תצפיות וניסויים. הוא היה בשל לגמרי לצאת לדרך כתוכן – אסטרונום הבונה שעוני שמש.

קריירה של שען

הוא הציע לראש הישיבה שבה למד אז במאה שערים להתקין שעון שמש על הגג לצורך המקידיים להתפלל שחרית כמנהג ותיקין בהנף החמה. ההצעה התקבלה בשמחה, ושפירא בילה חודשים ארוכים על הגג בהעמדת שעון שמש שנבנה משני לוחות שיש בזווית מדויקת. המאמץ עלה יפה והשעון הראה את השעה בכל יום שלא היה מעונן מדי, אך זמן קצר אחר כך נפלו לפתע הלוחות ונשברו לרסיסים.

האסון ריסק את מצב רוחו של שפירא, אך למרבה המזל השמועה על המומחה הצעיר לשעוני שמש כבר עשתה לה כנפיים והגיעה לאוזניו של שמואל לעווי (לוי), חייט יהודי עשיר מארצות הברית שבדיוק עסק אז בבניית בית שנועד לשמש בית מדרש, בית כנסת ובית הכנסת אורחים לעולים חדשים על דרך יפו, בשולי שכונת מחנה יהודה. הבית, שנשא את השם 'זהרי חמה', נבנה על רום קו פרשת המים הארצי והתנשא לגובה ארבע קומות שמעליהן עוד מגדל עץ קטן – גורד שחקים אימתני במושגים מקומיים. העיתון 'השקפה' לא הצליח להסתיר את התלהבותו:

ובירושלים שמחה וששון ליהודים, כי עוד מוסד אחד נכבד נוסף לנו על הראשונים: ברחוב יפו, באחד המקומות היותר גבוהים אשר סביב העיר, בית חדש נבנה, ובגובהו הוא מתנוסס על כל פני העיר. וכבר שלוש קומות בנויות אבן וממעל להם שתי עליות עשויות עץ, ועוד יד הבונים נטויה להגביהו. צורת העליות תעיד כי לא לדירה נועד הבית, וכל רואהו יאמר: אין זה כי אם מצפה כוכבים. וכי ישאל השואל מה ליהודים ולכוכבים? הלא ה'לוח' קבוע ומתוקן ומהלך הכוכבים מה אכפת להם? וענית ואמרת לו: הן לא ככל הגויים העם חכם ונבון הזה, והמצפה שלו לא חלילה בשביל הכוכבים נבנה כי אם נועדה לתעודה יותר נכבדה. כי בזמן האחרון נוסדה פה חברה חדשה של 'מתפללים עם הנף החמה', ובהיות ירושלים הרים סביב

הציב שפירא גנומון – מוט ברזל נטוי מעט שנועד לשמש כמחוג הצל על פני הספרות. בשנת 1926 שובצו מעל שעון השמש עוד שני שעונים רגילים קטנים יותר לימות החורף ולימים מעוונים שבהם השמש לא עובדת בשבילנו. השעון הימני מורה את השעה האירופית הרגילה, והשמאלי את השעה הזמנית הרלוונטית לזמני התפילה. בשעון זה היום מורכב מ-12 שעות בלבד מהזריחה עד השקיעה.

תנו חיוך

שעון השמש הרחב עם המחוג וצמד השעונים הקטנים העגולים זיכה את המערכת כולה בכינוי 'השעון המחייך', ומיקומו הבולט על דרך יפו הפך אותו לשעון השמש המפורסם ביותר בארץ ישראל. השעון זכה להאריך ימים, על אף שהמרפסת נשרפה כליל ב-1941 בשל קצר חשמלי. השרפה השביתה את שני השעונים הקטנים ועיקמה את המוט של שעון השמש, ומאז השעון מפגר בחצי שעה, אך עדיין אפשר להתרשם מהשעון המחייך הניצב לבטח במקומו ברחוב יפו 92, מול ישיבת 'עץ חיים' ז"ל שליד השוק. השעון גם זכה לככב בספר הקומיקס הנהדר 'סוף מעשה' של הצייר החרדי גדי פולק, ועלילת הספר מתרחשת כולה סביב המבנה.

ההצלחה הכבירה הביאה את שפירא להתקין עוד ארבעה שעוני שמש משוכללים בירושלים. האחד נקבע ב'חצר שטרואיס' שהקים הנדבן שמואל שטרואיס בשכונת מוסררה; השני הודבק על הקיר הדרומי של 'מושב הזקנים המאוחד' שהוקם בשולי שכונת רוממה, היום באזור התחנה המרכזית; השלישי, שהיה בעל צורת חרוט מוזרה, הוצמד לחזית הדרומית של תלמוד תורה 'עץ חיים' בחצר 'החורבה' שבעיר העתיקה; והרביעי התנוסס על קיר בית כנסת הגר"א בשכונת שערי חסד.

השעון הרביעי, שנקבע בבית כנסת הגר"א, הוא היחיד משעונו של שפירא שנותר בירושלים מלבד 'השעון המחייך' שהוצב על בניין זהרי חמה. ייחודו של שעון זה בפטנט מקורי: בראש הגנומון חורר שפירא חור קטן שנקודת האור העוברת דרכו 'מטיילת' על לוח השעון עם תנועת השמש והיא זו שמראה את השעה, ולא הגנומון כולו. למעשה, מאז שהמציא את השיטה ייצר שפירא רק שעוני שמש עם גנומון מחורר, שכן הדבר אפשר לו לבנות שעוני שמש קטנים

לה וקשה מאוד לכוון את השעה, נדב לב איש אחד, וחייט אמריקני הוא, לבנות את הבית הזה. והיה בכלות בניין הבית והעמידו על גגו נס גבוה ובראשו טס של נחושת קלל, ובהנף החמה ונפלו קווי השמש על פני הטס והבריקו פניו, וידעו כל תושבי ירושלים כי בא זמן תפילה עם הנף החמה. אשריכם ישראל! (ל"פ, "מצפה", 'השקפה', י"א בתמוז תרס"ו, 4.7.1906, עמ' 4).

אולם לעווי לא היה מרוצה כלל מהפטנט הפרימיטיבי, ולכן שמח עד מאוד כששמע על שפירא בונה השעון. הוא הזמין אותו להתקין בראש הבניין שעון שמש לצורך מתפללי ותקין וכדי לדעת מתי נכנסת השבת. שפירא הסתער על המלאכה, מדד, בדק, כיוון ותכנן, וכעבור שלוש שנים ארוכות העמיד לרוחב החזית כולה – כחמישה מטרים – שעון שמש ענק, יפהפה ומדויק להפליא בצורת קשת הפוכה. שולי השעון כיסו לבלי שוב את שני חלונות הצד בקומה הרביעית ששימשה בית מדרש ובית כנסת. באמצע שעון השמש, בגובה שוליו העליונים,

משה שפירא מתחת לשעון השמש שהתקין בתלמוד תורה 'עץ חיים' בחצר 'החורבה' שבעיר העתיקה. האישה האלמונית שלצדו היא אחת מהתורמים למקום

**// שעון השמש הרחב עם המחוג
וצמד השעונים הקטנים העגולים
זיכה את המערכת כולה בכינוי
'השעון המחייך'**

והציע לו את העבודה תמורת שכר נאה מאוד. כיוון שידע כי מדובר ביהודי חרדי שיחשוב אלף פעמים אם להציג את כף רגלו על הר הבית, הוא ציין עד כמה יקרב שיתוף הפעולה הזה את הלבבות בין העמים – איחול שהבליע איום בדבר ריחוק הלבבות שייגרם אם יסרב שפירא לשתף פעולה.

שפירא המבוהל ביקש לחשוב על העניין ימים אחדים ואץ לרב יוסף חיים זוננפלד כדי לקבל סעד רוחני וחווה דעת הלכתית. הרב הציע לו לנקוב במחיר מופרז עבור העבודה וגם להסביר כי מדובר בשאלה הלכתית סבוכה שתוכרע אך ורק על ידי הרבנים. שפירא חזר מעודד אל המוסלמי, אמר שהוא רוצה הרבה כסף וגם שעליו קודם כל לשאול רב אם בכלל יוכל לעשות את העבודה.

אם על המחיר אתה מדבר, נענה השייח' בביטול ותוך כדי כך ניגש לקופת הברזל אשר בחדר, הוציא שקית מלאה נפוליוני זהב והניחה על השולחן, ואמר בהצביעו על השקית: יא סידי מוסא, זה הכל שלך ... ואם זה לא מספיק לך, הוסיף השייח' בבדיחות הדעת, מוכן

ומדויקים יותר, שבהם האור ולא הצל הוא המצביע על השעה המדויקת.

שעון המחלוקת

השעון המעניין ביותר הוא השעון ששפירא לא בנה, והוא שהפך אותו למוקד דרמה שהסעירה את ירושלים במשך שנים רבות. הפרשה מוזכרת בכתביהם של זקני ירושלים, ובעקבותיהם בלא מעט ספרים ואתרי אינטרנט, במגוון מרתק של גרסאות מפולפלות ומבולבלות שהקשר בין חלק מהן הוא מקרי בלבד. לא נותר לנו אלא לסמוך במידה מסוימת על גרסתו של שלמה זלמן זוננפלד, נכדו של הרב יוסף חיים זוננפלד שהיה רבה המיתולוגי של העדה החרדית בירושלים בימי היישוב הישן. שלמה זלמן זוננפלד הגיע ב-1969 לאותו בית חולים לחשוכי מרפא בקטמון והצליח להציל את הסיפור המדהים מפיו של שפירא שכבר שכב אז על ערש דווי. הסיפור מובא בספרו של זוננפלד 'האיש על החומה' מנקודת מבטו שלו והוא רצוף תוספות, שמות מומצאים, תאריכים שגויים ותוארי הפלגה שבוודאי לא נאמרו על ידי שפירא הקשיש, אך ניכר מתוכו גרעין האמת ההיסטורית. הסיפור מתחיל בימי המנדט הבריטי, כאשר שמו של משה שפירא כתוכן וכשען מקצועי כבר היה ידוע גם מחוץ לקהילה היהודית. באותם ימים התגלעה מחלוקת עקשנית בין אנשי דת מוסלמים סביב קביעת השעה המדויקת של תפילת הצהריים בהר הבית. אחד מאנשי הווקף הציע לעשות סוף לוויכוח ולהביא מומחה ניטרלי שיתקין שעון שמש על קשתות האבן המקיפות את כיפת הסלע. הוא הזמין את שפירא לפגישה

בסופו של דבר הוצב בהר הבית שעון שמש שהכין שען מוסלמי

Sylvester Adams, Getty Images Israel

משה שפירא סירב להצעת המוסלמים לבנות שעון שמש בהר הבית למרות שהרב זוננפלד אמר לו שיש מקום להקל. הרב יוסף חיים זוננפלד צילום: הארכיון הציני

לא אעשה את השעון על יד מסגד עומר אפילו אם ייתנו לי מיליון נפוליון (שם, עמ' 364).

גזרת גלות

כשקיבל השייח' את התשובה השלילית הסביר כי הוא מבין אמנם את רחשי לבו הדתיים של שפירא, אך רוחם של בני עמו הפגועים סוערת מאוד בשל סירובו להתקין עבורם שעון שמש בהר הבית. השורה התחוננה הייתה ברורה: כדאי לשפירא להסתלק מירושלים וכמה שיותר מהר. שפירא לא חיכה רגע, ארז את הפקלאות וברח לפתח תקוה עד יעבור זעם. לא היה לו מושג אז כי הזעם יסרב לשכוך וגם כאשר לא נראה כל רמז לסכנה חשש שפירא לחזור להתגורר בירושלים. גלותו נמשכה למעשה עד שנותיו האחרונות, והוא לא העז לחזור לירושלים למעט ביקורים חשאיים וקצרים.

הסופר הירושלמי חיים באר תיאר כיצד אביו, שהיה ממתפללי בית כנסת זהרי חמה, שמע יום אחד כי האומן שבנה את השעון גר בפתח תקוה. היה זה שנים רבות לאחר אותה דרמה סוערת, הרבה אחרי קום המדינה, והוא נסע לשכנע את שפירא להגיע לירושלים כדי לתקן את השעון שהתקלקל בשרפה, אך לשווא:

בשובו סיפר כי התוכן הקשיש מסרב להיפגש עם זרים... וכל כמה שמנסים לשדלו שירושלים העתיקה היא כיום בידיו של המלך עבדאללה, וכי היא מנותקת כליל מירושלים החדשה, נופלים הדברים על אוזניים ערלות. הקשיש שב ומסביר לבניו כי הערבים רודפים אותו על שסירב להתקין אבן שעות בחצר הר הבית (חיים באר, 'נצות', עמ' 28).

בשנות גלותו הארוכות בפתח תקוה התקין שפירא שלושה שעוני שמש בחזית בית הכנסת

אני להוסיף כהנה וכהנה ('האיש על החומה' בעריכת שלמה זלמן זוננפלד, כרך א', עמ' 363).

ההיענות המהירה לא הרגיעה את שפירא אלא הבהילה אותו:

כשנוכחתי שבעניין המחיר אין כל מעצור מצדם, והם לא יחסכו כל סכום ולו הדמיוני ביותר בכדי להשיג את מבוקשם, חזרתי לנקודה הראשונה שרק היא הקובעת בנדון. אם כך, ההכרעה היא כאמור בידי רב גדול ומוסמך (שם).

שפירא המבוהל עוד יותר חזר לרב זוננפלד, דיווח על הסכום האגדי של שלושים אלף נפוליוני זהב שהוצע לו ושאל מה לעשות. הרב הנדהם אמר לו שעבור סכום כזה ייתכן שיש מקום להקל, שהרי התורה חסה על ממונם של ישראל. שפירא ביקש זמן מה להתלבט ולבסוף חזר אל הרב זוננפלד בהחלטה נחרצת:

משה שפירא ושעון השמש המוצב על קיר בית כנסת הגר"א בשערי חסד. זה השעון היחיד שלו שנתר על עומדו בירושלים מלבד השעון על בניין זהרי חמה
צילום: מתניה

אחד משלושת שעוני השמש שבנה שפירא בגלותו על קיר בית הכנסת הגדול בפתח תקוה

// אחד מאנשי הווקף הציע להביא מומחה שיתקין שעון שמש על קשתות האבן המקיפות את כיפת הסלע, והציע את העבודה לשפירא

ארוחותיו, והמקלחת במקווה ... זה היה מעורר רחמים ... רוב הזמן היה בודד מכפי שניתן להעלות על הדעת. למרות הכל ... אי אפשר לומר ששפירא היה מריר או מר נפש. הוא חי בכוח האמונה (ר' גיל, "יתרון תחת השמש", 'תד נאמן', מוסף 'תד השבוע', חול המועד סוכות תשע"ח, עמ' 73).

משה שפירא, התוכן הירושלמי האגדי, הלך לעולמו בירושלים ב"ט בסיון תשכ"ט (1969) ונקבר בהר הזיתים. על מצבתו נכתב:

פה נטמן איש צנוע טוהר המידות, בונה שעוני שמש בירושלים ופתח תקוה לפי שעון אירופאי וערבי הנהוג בארץ ישראל. ם

תמר הידני
מוסמכת החוג ללימודי ירושלים וארץ ישראל במכון שטר, מורת דרך, מדריכה ביד יצחק בן-צבי, חוקרת ירושלים וסופרת ילדים

הגדול 'בית יעקב' שברחוב חובבי ציון. שני שעונים 'אירופיים' – אחד מציג את השעות מינואר עד אמצע יוני והשני מאמצע יוני עד סוף דצמבר – ושעון שלישי המציג שעות זמניות מזריחה עד שקיעה שאותן כינה שפירא 'שעות ירושלמיות'. זהו כנראה השעון המשוכלל ביותר שייצר שפירא מימיו, ומסומנים עליו זמני פלג המנחה, שעת הצהריים לפי שעון גריניץ', זמן הדלקת הנרות בערב שבת, היום הקצר בשנה ועוד. הכיתוב על שעון מופלא זה מלמד שאפשר אולי להוציא את האיש מירושלים אבל אי אפשר להוציא את ירושלים מהאיש:

שעון שמש לשעות ירושלמיות לפי שיטה חדשה, 'שיטת הנקודה'. המציאו משה שפירא, יליד ירושלים תיבנה ותיכונן, חניך ישיבת מאה שערים.

שלושת שעוניו של שפירא, הניצבים במקומם עד עצם היום הזה, הפכו לנכס צאן ברזל פתח תקוואי ואף זכו להעתקים נכבדים בכיכר השעונים במזאון ארץ ישראל בתל אביב.

עירי

משה שפירא לא נישא מעולם וחי רוב ימיו כעירי בחדר עלוב וחף כמעט מרהיטים שהקצתה לו חברה קדישא של פתח תקוה. הרב יצחק פישמן, בזמנו בחור צעיר שעבד כמזכיר החברה קדישא, היה בין הבודדים שהכירו את שפירא וזכו לראות את ביתו מבפנים, וסיפר על כך לכתבת 'תד נאמן':

הוא היה אדם בלתי נשכח בעל מראה מטעה במיוחד. קטן קומה וצנום באופן יוצא דופן, אבל ענק בחכמה ובמידות ... הבית שלו היה בעצם סוג של מחסן בסגנון בייסמנט אמריקאי, וזה החלק הכי עצוב שאני זוכר בסיפור. פעמיים הגעתי לשם לצורך מסוים, ובכל פעם יצאתי מזועזע ומצוממר מעצם המראה. החדר לא היה צפוף או קטן מדי, כמו שהיה מרוקן וחסר תוכן. לא היה בו כל ריהוט, למעט המינימום שבמינימום: מיטה, כיסא קטן וזהו. שום דבר מעבר לכך. לא מקרר, לא מקלחת, שום כלום. המטבח שלו היה במסעדות (העממיות) של 'תנובה' שהיו נפוצות מאוד לפני שישים שנה ובהן סעד את